Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

INSTITUTSIONAL BOSIM VA SHAXSIY AVTONOMIYA O‘RTASIDAGI ZIDDIYATLAR

Feruzaxon Ahmadjon qizi Mirzayeva*
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
✉ mirzayeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada institutsional bosim huquqiy talab, byurokratik tartib, metrik baholash, algoritmik saralash va reputatsion nazorat ko‘rinishlarida tahlil qilinadi. Shaxsiy avtonomiya cheklovlarning yo‘qligi emas, balki qoidalarni tushunish, muqobil tanlovga ega bo‘lish, sabablarni talab qilish va qarorni qayta ko‘rib chiqish imkoniyati sifatida talqin etiladi. “Vakolat, me’yor, nazorat, avtonomiya, apellyatsiya” matritsasi ishlab chiqilib, institutsional qarorlarning zarurat, mutanosiblik, shaffoflik va qaytaruvchanlik mezonlari taklif qilinadi.

Kalit so‘zlar

institutsional bosim, shaxsiy avtonomiya, byurokratik ratsionallik, ijtimoiy nazorat, metrik baholash, apellyatsiya, hayot strategiyasi.

DOI: 10.5281/zenodo.23687646

KIRISH

Zamonaviy shaxsning hayot yo‘li ta’lim, mehnat, tibbiyot, moliya, raqamli platformalar va davlat boshqaruvi kabi institutlar orqali tashkil etiladi. Institutlar imkoniyat, huquq va resurslarni barqaror taqsimlaydi, biroq ayni paytda standart, hisobot va tasniflar orqali shaxs xatti-harakatini toraytiradi. Byurokratik ratsionallik qarorlarning bir xilligini va tekshiriluvchanligini oshirishi mumkin, lekin individual vaziyatni ko‘rmaydigan qoidaparastlikka aylanganda insonni “holat”, “ball” yoki “risk profili”ga qisqartiradi.

Rahbarlik kompetensiyasi va mehnatni tashkil etish haqidagi mahalliy tadqiqotlar tashkiliy qoidalar shaxsiy tashabbus va javobgarlik bilan muvofiqlashgandagina samarali bo‘lishini ko‘rsatadi [1; 2]. Muammo shundaki, institut zarur bo‘lgan tartibni “tabiiy” va muqarrar deb ko‘rsatishi, shaxs esa o‘z hayot strategiyasini mavjud tasniflarga moslashtirishga majbur bo‘lishi mumkin. Metrik baholash, reyting va algoritmik tavsiya qaror chiqarishni tezlashtiradi, ammo ularning mezonlari yashirin bo‘lsa, avtonomiya formal tanlovga aylanadi.

Maqolaning maqsadi institutsional bosim va shaxsiy avtonomiya o‘rtasidagi ziddiyatni normativ hamda ijtimoiy-ontologik jihatdan tahlil qilishdir. Savollar: qaysi cheklov legitim, qaysi biri ortiqcha; byurokratik tartib individual hayot strategiyasini qachon himoya qiladi va qachon so‘ndiradi; metrik va algoritmik nazoratga nisbatan qanday apellyatsiya kafolatlari zarur? Ilmiy yangilik institutsional bosimning besh shaklini tasniflash, “vakolat, me’yor, nazorat, avtonomiya, apellyatsiya” matritsasini ishlab chiqish va mutanosib cheklov testini taklif etishda namoyon bo‘ladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Manbalar korpusi rahbar kompetensiyasi va tashkiliy mehnatga doir O‘zbekiston tadqiqotlari [1; 2], kech kapitalizmda avtonomiya va institutlarga nisbatan ishonch–begonalashuvni yorituvchi rus tilidagi ishlar [3; 4], morfogenez va ijtimoiy strukturalarning moddiy tarkibi haqidagi Britaniya konsepsiyalari [5; 6], shuningdek, o‘zini belgilashdan begonalashuv va kapital-g‘amxo‘rlik ziddiyatlarini tahlil qiluvchi xalqaro manbalardan [7;

8] tuzildi. Ushbu kombinatsiya institutni faqat tashqi tuzilma emas, shaxsning imkoniyat va o‘zini anglashini shakllantiruvchi munosabatlar tizimi sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Metodologiyada institutsional tahlil, konseptual differensiasiya, dialektik usul, normativ proportsionallik testi va qarama-qarshi holatlar tahlili qo‘llandi. Institutsional bosim qonuniy majburlash, byurokratik standart, metrik reyting, algoritmik saralash va reputatsion sanksiyaga ajratildi. Avtonomiya “xohlaganini qilish” emas, maqsadni refleksiv tanlash, real muqobilga ega bo‘lish, qaror sabablarini tushunish va oqibat uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish qobiliyati sifatida belgilandi.

Tadqiqot normativ-konseptual bo‘lib, muayyan tashkilot samaradorligini o‘lchamaydi. Tahlilning asosiy birligi institutning qoidasi emas, qoidaning shaxs hayot strategiyasiga ta’sir qiluvchi qaror epizodidir. Bunday epizodda vakolat kimga tegishli, mezon qayerdan keladi, nazorat qanday ishlaydi, shaxsda qanday muqobil va apellyatsiya mavjud shu savollar izchil ko‘rib chiqiladi.

NATIJALAR

Birinchi natija institutsional bosimning besh shaklini farqlashdir. Huquqiy bosim umumiy majburiy qoidalar va sanksiyalar orqali ishlaydi. Byurokratik bosim protsedura, hujjat va muddatlarni ustuvor qiladi. Metrik bosim faoliyatni sonli indikatorlarga aylantiradi. Algoritmik bosim ma’lumotlar asosida saralaydi, tavsiya qiladi yoki imkoniyatni cheklaydi. Reputatsion bosim esa jamoatchilik bahosi, reyting va norasmiy stigma orqali shaxsni moslashishga undaydi. Ushbu shakllar ko‘pincha bir qarorda birlashadi.

Ikkinchi natija bosimning legitimligi uning mavjudligiga emas, asoslanishiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Institutsiz jamiyatda resurslar va huquqlar tasodifiy kuchga bog‘liq bo‘lib qoladi. Demak, avtonomiya qoidalardan qochish emas, qoidalar ustidan jamoaviy nazorat va individual e’tiroz imkoniyatini talab qiladi. Muammo qoida umumiy maqsadga xizmat qilmay qolganida yoki istisno holatlarni ko‘rmaydigan mutlaq standartga aylanganda yuzaga keladi.

Uchinchi natija byurokratik ratsionallikning ikki tomonlama xususiyatidir. U qarorlarni shaxsiy favoritizmdan himoya qilib, oldindan bashorat qilinadigan tartib yaratadi. Biroq protsedura maqsadning o‘rnini egallasa, “hujjat to‘g‘ri” bo‘lishi “qaror adolatli” bo‘lishiga tenglashtiriladi. Shu sababli har bir protsedura natijaga ta’siri, zaif guruhlarga yuklanadigan xarajat va alternativ vositalar mavjudligi bo‘yicha davriy tekshirilishi zarur.

Shaxsiy avtonomiya to‘rtta tarkibdan iborat: refleksiv maqsad, real muqobil, tushunarli axborot va qaror muallifligi. Formal tanlov menyusi ko‘p bo‘lishi mumkin, biroq resurs, vaqt yoki huquqiy maqom yetishmasa, real muqobil mavjud emas. Shuningdek, algoritm tavsiyasi qanday shakllanganini tushunmagan shaxs natijaga rozi bo‘lsa ham, qarorning muallifi sifatida qolmasligi mumkin. Demak, avtonomiyani “rozilik bor yoki yo‘q” shaklida o‘lchash yetarli emas.

Hayot strategiyasi shaxsning kasb, oila, ta’lim, sog‘liq va fuqarolik ishtiroki bo‘yicha uzoq muddatli yo‘nalishlarini birlashtiradi. Institutlar strategiyani resurs va imkoniyat bilan qo‘llab-quvvatlashi mumkin, lekin qisqa muddatli indikatorlar uni parchalaydi. Masalan, xodimning faqat oylik natija bilan baholanishi uzoq muddatli mahorat, g‘amxo‘rlik va hamkorlikni ko‘rinmas qiladi. Fraser ko‘rsatgan kapital va g‘amxo‘rlik ziddiyati bu jarayonning ijtimoiy ko‘lamini ochadi [8].

Avtonomiya institutsional munosabatdan tashqarida emas. Archerning morfogenez yondashuvi struktura va agentning o‘zaro o‘zgarishini, Elder-Vass esa strukturalarning real ta’siri ularning moddiy va munosabatli tarkibiga bog‘liqligini ko‘rsatadi [5; 6]. Shaxs qoidaga moslashadi, biroq jamoaviy harakat orqali qoidani ham o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun avtonomiya individual jasorat bilan birga institutsional qayta ko‘rib chiqish kanallariga tayanadi.

Taklif etilgan matritsa institutsional qarorni besh nuqtada tekshiradi. Vakolat qarorni kim va qaysi huquqiy asosda qabul qilishini ko‘rsatadi. Me’yor maqsad va mezonni ochadi. Nazorat bajarilishni kuzatish hamda sanksiya mexanizmini ifodalaydi. Avtonomiya shaxsning real tanlov va tushunish imkoniyatini baholaydi. Apellyatsiya esa xato, yangi dalil yoki nomutanosib ta’sir yuzaga kelganda qarorni qayta ko‘rish yo‘lini belgilaydi.

1-jadval. Institutsional qarorning legitimlik matritsasi

Element	Tekshiruv savoli	Legitimlik belgisi	Bosim xavfi
Vakolat	Kim qaror qiladi va nega?	Aniq mandat va hisobdorlik	Vakolatning yashirin kengayishi
Me’yor	Maqsad va mezon ochiqmi?	Zarurat va umumiy manfaat	Protseduraning maqsadga aylanishi
Nazorat	Kuzatuv qanday cheklangan?	Minimal va mutanosib nazorat	Doimiy kuzatuv
Avtonomiya	Real muqobil va tushunish bormi?	Mazmunli tanlov	Formal rozilik
Apellyatsiya	Qaror qayta ko‘riladimi?	Mustaqil va vaqtli ko‘rib chiqish	Yakuniy, tushuntirilmagan hukm

Matritsa asosida to‘rt bosqichli mutanosib cheklov testi ishlab chiqildi. Birinchi bosqich legitim maqsad: cheklov konkret ijtimoiy zarar yoki resurs muammosini hal qilishi kerak. Ikkinchi bosqich moslik: tanlangan vosita maqsadga real xizmat qilishi lozim. Uchinchi bosqich zarurat: shaxs avtonomiyasini kamroq cheklaydigan muqobil vosita bor-yo‘qligi tekshiriladi. To‘rtinchi bosqich tor ma’nodagi mutanosiblik: kutilayotgan foyda shaxs va guruhlarga yuklanadigan huquqiy, psixologik va iqtisodiy xarajatlardan ustun bo‘lishi kerak.

Metrik baholashda ushbu test indikatorning maqsadga mosligini tekshiradi. Ko‘rsatkich o‘lchash oson bo‘lgan faoliyatni ustuvor qilib, mazmunli, ammo sonlashtirish qiyin bo‘lgan ishni siqib chiqarmasligi lozim. Algoritmik qarorda esa ma’lumotlar sifati, modelning tushuntirilishi, diskriminatsion ta’sir va inson nazorati baholanadi. Reputatsion nazoratda anonim ayblov, ommaviy sharmanda qilish va qayta tiklanish imkoniyatining yo‘qligi avtonomiya hamda qadr-qimmatga nomutanosib zarar yetkazishi mumkin.

Apellyatsiya institutsional zaiflik emas, xatolarni tuzatish va ishonchni saqlash mexanizmidir. Mustaqil ko‘rib chiqish uchun qaror asoslari hujjatlashtirilishi, ta’sirlangan shaxs dalil taqdim eta olishi va muddatlar belgilanishi kerak. Qaror o‘zgarmasa ham, sabablarning tushunarli berilishi shaxsni nazorat obyektidan muloqot subyektiga aylantiradi.

MUHOKAMA

Natijalar individualizm va institutsionalizm o‘rtasidagi soddalashtirilgan qarama-qarshilikni chetlab o‘tadi. Mutlaq individualizm har qanday cheklovni erkinlikka tajovuz deb biladi, biroq umumiy qoidalarsiz zaif shaxslar kuchli subyektlar irodasiga qaram bo‘lib qoladi. Mutlaq institutsionalizm esa tartibni axloqiy jihatdan o‘z-o‘zidan maqbul deb hisoblab, shaxsiy hayotning ko‘p xilligini yo‘qotadi. Taklif etilgan yondashuv institutni zarur, lekin doimiy asoslantirish va qayta ko‘rib chiqishga muhtoj tuzilma sifatida ko‘radi.

Afanasov avtonomiyaning kech kapitalizm sharoitida bozor tanlovi bilan toraytirilishini muhokama qiladi [3]. Кученкова institutlarga ishonch va begonalashuvning murakkab munosabatini ko‘rsatadi [4]. Forst o‘zini belgilashning buzilishini begonalashuvning normativ shakli sifatida tahlil qiladi [7]. Maqolaning hissasi ushbu nazariyalarni konkret boshqaruv qarorlariga tatbiq etish uchun vakolat, me’yor, nazorat, avtonomiya va apellyatsiya elementlarini yagona matritsaga birlashtirishdir.

Modelning cheklovi barcha institutlarda vakolat va apellyatsiya bir xil shaklda tashkil qilinmasligidadir. Favqulodda holat, sud, universitet, platforma va xususiy kompaniya turli huquqiy rejimga ega. Shuning uchun matritsa yakuniy standart emas, kontekstga moslashtiriladigan diagnostik vositadir. Uning kuchi qaror samaradorligi bilan shaxs qadr-qimmatini bir vaqtning o‘zida tekshirishidadir.

XULOSA

Tadqiqot institutsional bosim va shaxsiy avtonomiya o‘rtasidagi munosabatni antagonistik emas, doimiy asoslantirishni talab qiluvchi dialektik birlik sifatida talqin qildi. Birinchidan, institutsional bosim huquqiy, byurokratik, metrik, algoritmik va reputatsion shakllarga ajratildi. Ikkinchidan, avtonomiya cheklovlarning yo‘qligi emas, refleksiv maqsad, real muqobil, tushunarli axborot va qaror muallifligining birligi ekani asoslandi. Uchinchidan, byurokratik ratsionallik favoritizmni kamaytirishi mumkinligi, biroq protsedura maqsad o‘rnini egallaganda insoniy vaziyatni ko‘rmaydigan qoida-parastlikka aylanishi ko‘rsatildi. To‘rtinchidan, “vakolat, me’yor, nazorat, avtonomiya, apellyatsiya” matritsasi orqali qaror qabul qiluvchining mandati, mezonning ochiqligi, nazorat chegarasi, real tanlov va qayta ko‘rib chiqish imkoniyati birgalikda baholandi. Beshinchidan, legitim maqsad, moslik, zarurat va mutanosiblikdan iborat cheklov testi ishlab chiqildi. Shu asosda institutsional samaradorlik shaxs avtonomiyasini susaytirish orqali emas, tushuntiriladigan va tuzatiladigan boshqaruv orqali ta’minlanishi kerak, degan xulosa chiqarildi.

Amaliy tavsiyalar: tashkilotlarda qaror asoslari reyestri yuritish, metrik indikatorlarni davriy audit qilish, algoritmik qarorda inson nazoratini saqlash, mustaqil apellyatsiya organi va ta’sirlangan guruhlar ishtirokini ta’minlash. Keyingi tadqiqotlarda matritsa ta’lim, mehnat va raqamli platformalardagi konkret qarorlar asosida sinovdan o‘tkazilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axrorova U.X. Malaka oshirish jarayonida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari // Ta’lim va taraqqiyot. 2026. № 2. (p. 396–412).

2. Ergasheva S. Hozirgi zamon rahbarining ijtimoiy-psixologik qiyofasi va uning mehnatini tashkil etish // Jamiyat va innovatsiyalar. 2022. Vol. 3, No. 2/S. (p. 145–148). DOI: 10.47689/2181-1415-vol3-iss2/S-pp145-148.

3. Афанасов Н.Б. Идея автономии в контексте позднего капитализма // Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования. 2022. Т. 8, № 1. (p. 42–54).

4. Кученкова А.В. Российская интеллигенция и институты: доверие или отчуждение? // Социологические исследования. 2017. № 10. (p. 113–121). DOI: 10.7868/S0132162517100129.

5. Archer M.S. Introduction: Does Social Morphogenesis Threaten the Rule of Law? // Morphogenesis and the Crisis of Normativity. Cham: Springer, 2016. (p. 1–28). DOI: 10.1007/978-3-319-28439-2_1.

6. Elder-Vass D. Material Parts in Social Structures // Journal of Social Ontology. 2017. Vol. 3, No. 1. (p. 89–105).

7. Forst R. Noumenal Alienation: Rousseau, Kant and Marx on the Dialectics of Self-Determination // Kantian Review. 2017. Vol. 22, No. 4. (p. 523–551).
DOI: 10.1017/S1369415417000267.

8. Fraser N. Contradictions of Capital and Care // New Left Review. 2016. No. 100. (p. 99–117).